

Elaborating on the Content and Style of the Arguments Presented by the Infallible Shiite Imams (P.B.U.T) on the Necessity of Obeying the Divinely-Assigned Holy Imams: A Case Study of Imam Reza's Arguments Published in Usul al-Kafi's Kitab al-Hujjah

Monir Anisi¹ Sayyedeh Fatemeh Hashemi² Sayyed Mohammad Razavi³

1. PhD Candidate in Quranic and Hadith Sciences, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran: dr.moniranisi@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author): dr.fat.hashemi@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran: Dsmrazavi@yahoo.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
April 03, 2023

In Revised Form:
June 22, 2023

Accepted:
June 22, 2023

Published Online:
November 5, 2024

Keywords

Debate, Infallibles, Ridha's Debates, Divine Proof, Kulayni.

The conduct and practices of the Infallibles, particularly Imam Ali ibn Musa al-Ridha (PBUH), play a fundamental role in shaping the behavioral and verbal models for Shia Muslims. Examining the content of the debates and discourses of the Infallibles has a significant impact on intellectual growth, awareness, and the strengthening of the beliefs of the Muslim community. This can also serve as a basis for attracting people, including fair-minded opponents and audiences. This article, based on three key areas—principles, methods, and the style of the Infallibles' debates, specifically those of Imam al-Ridha (PBUH)—employs a textual analysis approach. The study demonstrates how the sacred figures, particularly Imam al-Ridha (PBUH), engaged in debates, how they based their arguments on the foundations of Quranic verses and the Prophetic tradition, how they utilized rational reasoning, which of the three methods—proof, good admonition, or the best argument—they most frequently employed, and which rhetorical style they preferred. According to research conducted in the Kitab al-Hujjah section of Al-Kafi, particularly concerning the necessity of following the Divine Proof, Imam al-Ridha's (PBUH) debates are ranked third after the debates of Imam al-Sadiq (PBUH) and Imam al-Baqir (PBUH).

Cite this The Author (s): Anisi, M., Hashemi, F., Razavi, M. (2024). Analysis of the content and style of the protest of the innocents (peace be upon them) in the context of the necessity of following the divine authority (with the focus on the book of Sufficient Al-Huggah) : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 12, Issue 3, Autumn 2024, Serial Number 47 – (95- 124)-

[DOI:10.22034/farzv.2023.391693.1861](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.391693.1861)

Introduction

The Necessity of Following Divine Authority in Imamate

The topic of Imamate raises the question of whether it is divinely appointed or elected. Divine authorities, whether prophets or imams, are appointed by God, and their status is not earned or given by others. Sheikh Kulayni emphasizes that the authority of both prophethood and imamate comes from God, suggesting that divine guidance must be followed because obeying divine authority is equivalent to obeying God .

Kulayni's book **Al-Kafi** contains numerous hadiths regarding the divine appointment of imams, reflecting the deep belief in this divine selection within Shia thought. Imam Reza argues that God has determined the authority of the imam and emphasizes that it is through divine command that such positions are established .

Key Characteristics of the Imams' Arguments

The infallible imams, particularly Imam Reza, often used the Quran, the Sunnah, and rational principles in their arguments. They employed various rhetorical techniques to engage with the incorrect policies of their time, educating the people about recognizing and following divine authority and the Wilayah (leadership) of the imams .

Foundations of the Arguments

Quranic Verses: The Quran serves as the foundational document of Islamic teachings, and the imams frequently cite its verses as rational evidence to support their claims about divine authority .

Hadiths: The Sunnah, which includes the sayings and actions of the Prophet Muhammad and the imams, is also a significant source of Islamic jurisprudence and belief, reinforcing the necessity of following the imams as divine representatives .

Rational Principles: Reason is considered a crucial tool in understanding faith, and the imams encouraged its use. They viewed rationality as a divine gift that leads to the recognition of truth and understanding God's commands .

Methods of Argumentation

The imams utilized various methods, including:

- Rational Discourse: Engaging in logical discussions to convey their messages and address doubts .
- Moral Teachings: Using ethical and moral arguments to guide people toward

understanding their responsibilities to God and the imams .

- Clear Communication: Distinguishing between different styles of communication (such as direct statements and parables) to effectively impart their messages .

Imam Reza frequently highlighted the necessity of divine authority, urging people to adhere to the teachings of the imams as a reflection of obedience to God. He emphasized that divine leadership is essential for maintaining the integrity of faith and guiding the Muslim community .

Rhetorical Excellence: The text highlights the eloquence and rhetorical skills of the Imams, underscoring that their ability to communicate was a divine gift. They utilized various rhetorical devices and techniques, such as warnings and admonitions, to guide and educate their audiences effectively.

Warning and Exhortation: The text also emphasizes the use of warnings and admonitions in the Imams' teachings. They utilized strong language to convey the gravity of ignoring divine guidance, asserting that deviation from the path of the Imams leads to ruin.

In summary, the Imams employed a blend of logical reasoning, compassionate exhortation, and rhetorical skill to effectively convey their messages about the necessity of following divine authority and the prophetic mission .

The text discusses the concept of guidance and warning in Islamic teachings, particularly as articulated by the Imams. It emphasizes the equal significance of those who warn and those who give glad tidings, with references to sayings of Ali and other Imams regarding the consequences of straying from divine guidance. The text highlights the notion that separation from God's representative leads to destruction, citing Imam Baqir and Imam Reza's views on the importance of adhering to the divine authority .

Moreover, it outlines various rhetorical techniques used by the Imams, such as glad tidings (tabshir), simile (tashbih), and oaths (qasm), as means to motivate and educate the faithful. These techniques served to emphasize the significance of following the Imams and to elucidate their roles as essential guides in the faith .

In conclusion, the article presents an analysis of 986 hadiths from *Usul al-Kafi*, noting that Imam Sadiq narrated the most hadiths related to divine guidance, followed by Imam Baqir and Imam Reza. It underscores the Imams' efforts in raising awareness and clarifying Islamic principles, particularly the necessity of following the rightful Imams. The discourse in these hadiths serves as both a defense of beliefs and a guide for contemporary religious and political dialogues,

advocating for a connection between theological discussions and the everyday lives of people. The text calls for a revitalization of the understanding of divine truths in modern contexts, emphasizing the need for awareness and engagement with the teachings of the Quran and the Imams .

تبیین مبانی، شیوه‌ها و سبک بیان احتجاجات معصومان علیهم‌السلام در زمینه لزوم تبعیت از حجت الهی (با محوریت احتجاجات رضوی در کتاب الحجه اصول کافی)

منیر انیسی^۱ سیده فاطمه هاشمی^۲ سید محمد رضوی^۳

droniranisi@gmail.com

dr.fat.hashemi@gmail.com

dsmrazavi@yahoo.com

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

۳. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت:	سیره و عملکرد حضرات معصومان، خاصه، امام علی بن موسی الرضا <small>علیه‌السلام</small> در الگوسازی گفتاری و رفتاری شیعیان نقش اساسی دارد. بررسی محتوای احتجاجات معصومان تأثیر بسزایی در رشد عقل، آگاهی و تحکیم اعتقاد مردم مسلمان دارد. این امر می‌تواند زمینه‌ساز جذب انسان‌ها اعم از مخاطبان و مخالفان بانصاف شود. این مقاله بر اساس سه محور مبانی، شیوه و سبک بیان احتجاجات معصومان، خاصه احتجاجات رضوی نوشته شده و از شیوه بررسی متنی استفاده کرده است. این بررسی نشان داده است که چگونه ذوات مقدسه، خاصه امام رضا <small>علیه‌السلام</small> احتجاج می‌کردند، به چه طریقی بر اساس مبانی آیات قرآن کریم و سیره نبوی به احتجاج می‌پرداختند، به چه نحوی از استدلال عقلی بهره می‌جستند، غالباً از کدام یک از سه روش برهان، موعظه حسنه و جدال احسن استفاده می‌کردند و از چه سبک بیانی بیشتر بهره می‌جستند. طبق بررسی‌های انجام‌شده در باب الحجه اصول کافی خاصه در موضوع لزوم تبعیت از حجت الهی، احتجاجات امام رضا <small>علیه‌السلام</small> در رتبه سوم بعد از احتجاجات امام صادق <small>علیه‌السلام</small> و امام باقر <small>علیه‌السلام</small> روایت شده است.
تاریخ بازنگری:	۱۴۰۲/۰۴/۱۰
تاریخ پذیرش:	۱۴۰۲/۰۴/۲۰
تاریخ انتشار:	۱۴۰۳/۰۸/۱۵

احتجاج، معصومان، احتجاجات رضوی، حجت الهی، کلینی.

کلیدواژه‌ها

استاد: انیسی، منیر؛ هاشمی، سیده فاطمه؛ رضوی، سید محمد: (۱۴۰۳). تبیین مبانی، شیوه‌ها و سبک بیان احتجاجات معصومان ع در زمینه لزوم تبعیت از حجت الهی (با محوریت احتجاجات رضوی در کتاب الحجه اصول کافی): فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۳، پاییز، شماره پیاپی ۴۷ - (۹۵-۱۲۴).

[DOI:10.22034/farzv.2023.391693.1861](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.391693.1861)

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

معصومان خاصه امام علی بن موسی الرضا علیه السلام برای آگاهی مردم از حقایق دینی و هدایت آن‌ها و پاسخ به شبهات مخالفان و اهل باطل و به جهت تعلیم و تربیت امت اسلام به روش‌های مختلف احتجاجات (مناظرات/جدل‌ها) اهتمام می‌ورزیدند. هر چند موضوع احتجاجات آن بزرگواران در زمینه‌های مختلف اعتقادی بوده است؛ اما هر یک از این معصومان متناسب با شرایط جامعه و اوضاع سیاسی اجتماعی آن روزگاران به احتجاج می‌پرداخته‌اند.

ضرورت بحث حجت الهی تا حدی است که طبق حدیث نبوی، معرفت نداشتن به امام همچون مردن در عصر جاهلیت شمرده شده است: «مَنْ مَاتَ وَلَمْ يَعْرِفْ إِمَامَ زَمَانِهِ فَقَدْ مَاتَ مَيِّتَةً جَاهِلِيَّةً» (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۲۴۶). مطابق این روایت، معرفت نداشتن به امام یا حجت الهی در هر زمان موجب تزلزل در دین و مردن جاهلیت خواهد بود. پس ثابت می‌شود که امامت داخل در اصل دین و تکمیل مقام نبوت است و هیچ‌گاه زمین از وجود امام معصوم و حجت الهی تا روز قیامت خالی نخواهد بود.

آشنایی با احتجاجات ذوات مقدسه معصومان به‌ویژه امام رضا علیه السلام از حیث نوع بیان، اقتضای کلام، تناسب با حال و مقام مخاطبان و نوع پاسخگویی به شبهات یا ایرادهای وارد شده از سوی مخالفان می‌تواند الگویی برای انسان‌ها، به‌خصوص شیعیان، در نحوه صحیح احتجاجات و نوع گفتمان نسبت به مخالفان اعتقادی یا حتی سیاسی باشد. موضوعات اساسی در احتجاجات معصومان توحید، نبوت، اثبات و تبیین امامت، ابعاد مختلف پیرامون آن و به‌خصوص بحث لزوم تبعیت از حجج الهی است، چنان‌که امام موسی کاظم علیه السلام فرمودند: «یا هشامُ إِنَّ لِيْهِ عَلِي النَّاسِ حِجَّتَيْنِ: حِجَّةٌ ظَاهِرَةٌ وَ حِجَّةٌ بَاطِنَةٌ: فَأَمَّا الظَّاهِرَةُ فَالرَّسُلُ وَ الْاَنْبِيَاءُ وَ الْاِئِمَّةُ، وَ اَمَّا الْبَاطِنَةُ فَالْعُقُولُ» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۴۰). مسائل اعتقادی در اسلام از دو منبع اصلی قرآن و روایات معصومین سیراب می‌شود و تمسک به آن‌هاست که انسان را هدایت می‌کند و از هر گونه ضلالت عقلی و عملی باز می‌دارد و در طریق مستقیم ثابت نگه می‌دارد (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۳).

از آنجا که در عصر حاضر شاهد ظهور و بروز آرا و عقاید متفاوت در موضوع امامت و لزوم وجود حجت الهی بین انسان‌ها هستیم، یکی از راه‌های اثبات حقانیت امامت به آن‌ها مجادله از طریق روش نیکو مطابق با روش صاحبان خرد و دارندگان عقل یعنی معصومان است. مجادله در دنیای کنونی در میان نسل جوان بسیار تأثیرگذار است و احتجاج بسیار مهم و حساس و ظریف است، به‌گونه‌ای که انجام مطلوب آن نتیجه‌بخش و اثرگذار است و انجام غیر صحیح و نامناسب آن نتیجه عکس می‌دهد (رک: خمینی، ۱۳۷۷؛ طباطبایی، ۱۳۸۷)؛ بنابراین مهم‌ترین بنیان و شالوده

احتجاجات معصومان (علیهم‌السلام) به خصوص حضرت شمس‌الشموس (علیه‌السلام) تأکید بر مبانی دینی، عقلی و علمی به دور از مغلطه یا انحراف و اصول شرعی، عقلی و اخلاقی همواره مدنظر آن بزرگواران بوده است (رک: کلینی، ۱۳۴۸، باب الحجّه). سبک (شیوه) اصلی آن بزرگواران برهان، موعظه‌ی حسنه و جدال احسن بوده است. سبک بیان احتجاجات معصومان در به‌کارگیری از کلمات مناسبی چون: تنبیه، انذار، تبشیر، سوگند و ... است (همان).

از این رو، تبیین و الگوگیری از سبک بیان معصومان در احتجاجات خاصه احتجاجات رضوی، کاربرد آن در عصر حاضر در زمینه استدلال کلامی، حقانیت حجج الهی، آشنایی با مبانی آموزه‌های آن بزرگواران در زمینه حجت الهی و لزوم تبعیت از ایشان، آشنایی با سبک و آداب احتجاجات حضرات معصوم، استخراج دستاوردهای کاربردی (اخلاقی، تربیتی، معرفتی) به‌منظور جذب مخاطبان به مسیر حق و باور به حقانیت ائمه شیعه از اهداف این نوشتار است.

۱-۱. پیشینه

هر چند بخشی از پیشینه‌های مرتبط با مباحث پژوهشی حاضر به‌عنوان مرور مطالعاتی یافت شده، با این همه تاکنون تبیین احتجاجات معصومان خاصه امام علی بن موسی الرضا (علیه‌السلام) با محوریت لزوم تبعیت از ایشان به‌طور مستقل تألیفی یافت نشده است.

هادیان رسنانی (۱۳۹۴) در مقاله «چگونگی نمود روش‌های گفتمان قرآنی در احتجاجات امام رضا (علیه‌السلام) و تفاوت آن با صناعات خمس در منطق» به تبیین احتجاجات آن حضرت به‌عنوان روش‌های گفتمان قرآنی (روش برهان حکمی، موعظه حسنه و جدال احسن) و پنج فن استدلال یا گفتمان متناسب با اهداف گفت‌وگو (برهان، جدل، خطابه، شعر و مغالطه) پرداخته است.

مطهری ورجبی (۱۳۹۴) هم در مقاله «سبک‌شناسی مناظرات کلامی امام رضا (علیه‌السلام)» به بررسی مناظرات کلامی علی بن موسی الرضا به جهت شناخت سبک مناظراتی حضرت در ابتدا (شیوه‌ها) و سپس ویژگی‌های بحث و گفت‌وگوهای امام می‌پردازد.

اسفندیاری (فقیه) (۱۳۹۸) در مقاله «صحیفه الرضا (علیه‌السلام) تجلی‌گاه قرآن» به احتجاج امام رضا (علیه‌السلام) در کتاب صحیفه می‌پردازد.

حاجی‌زاده (۱۳۹۵) در مقاله «احتجاجات و استنادات صریح امامان معصوم در اثبات جانشینی امام علی (علیه‌السلام) با تکیه بر حدیث غدیر» به بحث ضرورت و اهمیت احتجاجات و استنادات امام علی (علیه‌السلام) و سایر پیشوایان دینی به حدیث غدیر خاصه احادیث نبوی در اثبات جانشینی امام

علی علیه السلام پرداخته است.

هاشمی اردکانی و میرشاه جعفری (۱۳۸۷) در مقاله «روش مناظره علمی در سیره آموزشی امامان معصوم» به فرایند مناظره علمی امامان معصوم خاصه امام رضا علیه السلام اشاره کرده است که در سه مرحله دعوت به پرسش، همگامی با مخاطب و ارائه جواب مستدل می‌پردازد.

حاجی حسین بنکدار (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی احتجاج امام مجتبی علیه السلام با معاویه در باب امامت از منظر قرآن و حدیث» به بررسی متن احتجاج ۱۵۰ طبرسی از امام حسن مجتبی علیه السلام می‌پردازد و در بیان اولویت امر امامت و ولایت امت با اشاره به حدیث نبوی، مقایسه دوازده گانه معصوم با خلفای دوازده گانه ضلالت تبیین شده است.

قماش (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی احتجاج و مفاخره امام حسن مجتبی علیه السلام در مقابل اشقیاء» به بررسی احتجاج امام حسن مجتبی علیه السلام در مجلس معاویه می‌پردازد و مهم‌ترین محورهای احتجاج را حول مقام و منزلت پنج تن آل عبا به‌عنوان مصادیق شجره طیبه مطرح می‌کند که با استناد به آیات مربوطه در قرآن کریم و روایات معصومان تکمیل شده است.

شوبکلایی (۱۳۸۸) در مقاله «نگاهی به برخی ویژگی‌های مناظره حضرت رضا علیه السلام» به بررسی مناظره حضرت با علمای ملل پرداخته و به آگاهی ایشان از همه ادیان، استناد به کتب آن‌ها و استفاده از روش جدال احسن اشاره کرده است.

باکاری قیری (۱۳۸۰) در مقاله «احتجاجات و مناظرات معصومان علیهم السلام در باب امامت» به بیان و بررسی احادیث معصومان درباره نص الهی آن بزرگواران در جانشینی پیامبر اسلام پرداخته است؛ اما مقاله حاضر به تبیین و بررسی مفهومی و محتوایی مبانی و سبک بیان احتجاجات معصومان خاصه احتجاجات رضوی در زمینه لزوم تبعیت از حجت الهی با تکیه بر کتاب الحجه اصول کافی پرداخته است.

۱-۲. نوآوری تحقیق

در موضوع احتجاجات معصومان تألیفاتی گاه پراکنده و گاه متمرکز نگاشته شده که به جنبه‌های گوناگون کلامی، بلاغی، ادبی، سیاسی و ... پرداخته شده است. با این همه در موضوع تبیین مبانی و سبک بیان احتجاجات معصومان، خاصه احتجاجات رضوی، در زمینه پژوهش حاضر (لزوم تبعیت از حجت الهی) به‌طور مستقل تألیفی یافته نشد که علاوه بر جنبه اعتقادی و بررسی مفهوم و محتوای متن احتجاجات به جنبه کاربردی آن پرداخته باشند. چون حضرات

معصوم، قرآن ناطق هستند و نیاز بشر است که قرآن کریم در هر عصر و زمانی تفسیر به‌روز شود تا از معارف الهی بهره‌مند شوند، بررسی و تبیین سبک بیان احتجاجات معصومان نیز در هر عصر و زمان با رویکردهای مختلف می‌تواند دریچه‌ای نوین از علوم و معرفت را به روی طالبان علم و جویندگان حقیقت بگشاید؛ چراکه مسائل اعتقادی در اسلام از دو منبع اصلی قرآن و روایات معصومین سیراب می‌شود و تمسک به آن‌هاست که انسان را هدایت می‌کند و از هرگونه ضلالت عقلی و عملی باز می‌دارد و در طریق مستقیم ثابت نگه می‌دارد. در ضمن می‌تواند الگویی بسیار مناسب در گفتمان دینی و مجالس پرسمان باشد که فقدان آن به‌خصوص در محافل سیاسی و اجتماعی جوامع کنونی کاملاً هویداست. متأسفانه بشر امروز با اینکه از تمام امکانات و لوازم پیشرفته روز برخوردار است ولی در موارد اخلاقی نه‌تنها سیر صعودی نداشته بلکه در اغلب موارد با سیر نزولی همراه بوده است.

۱-۳. بافت موقعیتی معصومان

«بافت موقعیتی» برای شناخت بیان مخاطب امر ضروری است. هر حادثه و گفت‌وگویی در شرایط خاص و به‌عبارتی در بافت موقعیتی خاصی شکل می‌گیرد. برای بررسی احتجاجات معصومان، خاصه امام علی بن موسی الرضا (علیه‌السلام) دانستن این بافت ضروری است. لذا نگاهی هرچند گذرا به بافت موقعیتی بایسته است. امامان معصوم در دوران امامت خود همواره مسلمانان را به روشنفکری فرا می‌خواندند و از مجلس درس و احتجاج و مناظره متناسب با اوضاع سیاسی جامعه زمانشان استقبال می‌کردند.

معصومین (علیهم‌السلام) هر یک به نوبه خود با تدبیر و الایشان تهدیدات را به یک فرصت طلایی تبدیل می‌کردند و ولایت ناب علوی را از ولایت جعلی حکومت وقت جدا می‌ساختند. برای مثال در زمان حکومت امام رضا (علیه‌السلام) مطابق روایات و شواهد تاریخی، خلیفه وقت عباسی هنگامی که بر حکومت استوار شد، فرمانش در کل بلاد اسلامی به‌عنوان حاکم نافذ گشت و در اطراف حجاز و یمن فتنه و آشوب بالا گرفت و بعضی از سادات هم به خاطر جنایات و ظلم عباسیان به علویان پرچم مخالفت برافراشتند (ابن اثیر، ۱۳۸۵ ق، ج ۴: ۱۶۵؛ مسعودی، ۱۴۰۹ ق، ج ۳: ۱۹۰؛ قمی، ۱۳۷۶: ۸۸۹). مأمون اگرچه به ظاهر خود را از دوستداران امام نشان می‌داد، به خاطر حب سلطنت و رهایی از وضعیت آشفته حکومت و مخصوصاً خلع سلاح کردن حضرت، متوسل به شخص امام رضا (علیه‌السلام) می‌شود ولی با روش و عملکرد سیاسی منفعت‌طلبانه خودش (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۲۵ ق؛ ۱۸۵؛ مفید، ۱۴۱۳ ق؛ ۴۵).

بنابراین حضرت رضا (علیه السلام) از سال ۱۸۳ تا ۲۰۳ ق. در دوران امامتشان همچون دیگر امامان معصوم (علیهم السلام) شبانه‌روزی مسلمانان را به روشنفکری فرا می‌خواندند و در این ایام از مجلس درس و احتجاج و مناظره استقبال می‌کردند. لذا یکی از مباحث مهم در دوران امامت رضوی اختلاف بر سر مسئله امامت بوده است که از مباحث مهم اعتقادی به شمار می‌آید (رک: کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۲۸۳-۲۹۳). همچنین امام صادق (علیه السلام) اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر خود را به فرصتی برای مجلس درس و وعظ تبدیل کردند و از مجلس درس ایشان در آن ایام چهار هزار نفر محدث و دانشمند به‌تناوب و تفریق بهره بردند (مفید، ۱۴۱۳ ق: ۲۵۴؛ حر عاملی، ۱۳۷۶: ۲۰۴) و شاگردان خاص و مستعد خود را به احتجاج نیکو تشویق و ترغیب می‌کردند. چنان‌که در روایتی از هشام و موفقیتش در احتجاجاتی که با عمرو بن عبید داشت پرسش می‌کنند (رک: کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۲۳۸). بدین‌گونه امامان معصوم چهره اصلی اهل بیت (علیهم السلام) و تشیع را برای مسلمانان شفاف و لزوم تبعیت از ایشان را اثبات می‌کردند.

۲. احتجاج

الف. معنای لغوی احتجاج

«احتجاج» از باب افتعال به معنی اقامه حجت، برای اثبات مطلوب است. «احتج بالشیء» آئی «اتخذ حجة»، «به چیزی احتجاج کرد» یعنی آن را حجت قرار داد؛ بنابراین حجت، دلیل و برهان است (جوهری، ۱۴۳۰ ق، ج ۳: ۱۸۴؛ زبیدی، ۱۴۱۴ ق، ج ۳: ۳۱۴). در معجم مقاییس اللغه آمده است معنای اصلی حج، قصد است. بدین جهت حجت گفته شده که به وسیله دلیل، حقیقت مطلوب قصد می‌شود. سپس احتجاج را غلبه پیدا کردن به وسیله دلیل معنا کرده اند (ابن فارس، ۱۴۲۲ ق، ج ۳: ۲۳۲).

ب. معنای اصطلاحی احتجاج

جرجانی می‌نویسد: «حجت» چیزی است که بر صحت ادعا دلالت می‌کند (جرجانی، ۱۴۰۵ ق: ۱۱۲). و حجت در منطق، تصدیقات معلومی است که باعث نیل به شناخت مجهول می‌شود (مظفر، ۱۴۲۲ ق: ۲۲۷)؛ بنابراین احتجاج یکی از اقسام حجت و دلیل بر خصم است که بر ادله عقلی و نقلی استوار است.

ج. اقسام احتجاج

احتجاج به شیوه قولی و دلیل لفظی در قالب کلمات و جملات اختصاص ندارد؛ بلکه می‌توان با موقعیت‌های خاص و به مقتضای آن با استدلال لفظی و دلیل قولی مطلبی را ثابت کرد و گاه نیز با عمل خاصی حقانیت مسئله‌ای را روشن ساخت. پس در نوشتار حاضر منظور از احتجاج، احتجاج قولی و کلامی در کلام معصومان است نه احتجاج عملی ایشان.

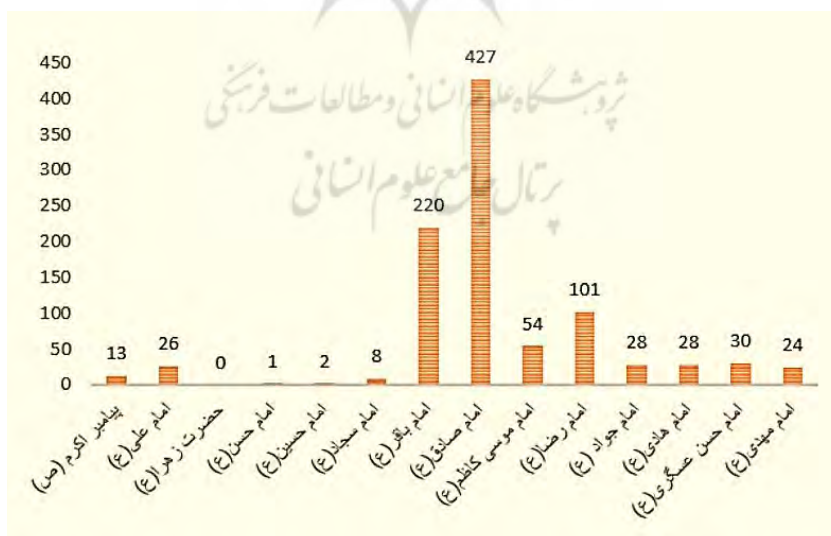
۲-۱. اشکال و نمودار

برای بررسی و ترسیم نمودار و جدول‌های آماری به تعداد کل احادیث کتاب کافی نیاز است. از نظر علامه مجلسی ۱۶۱۲۱ و یوسف بحرانی ۱۶۱۹۹ و عبد الرسول الغفار ۱۵۵۰۳ حدیث تعداد کل احادیث «اصول کافی و فروع کافی و روضه کافی» است که در این پژوهش نظر علامه مجلسی لحاظ شده است (مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۴۷؛ غفار، ۱۴۱۶ ق: ۳۴؛ بحرانی: ۲۳).

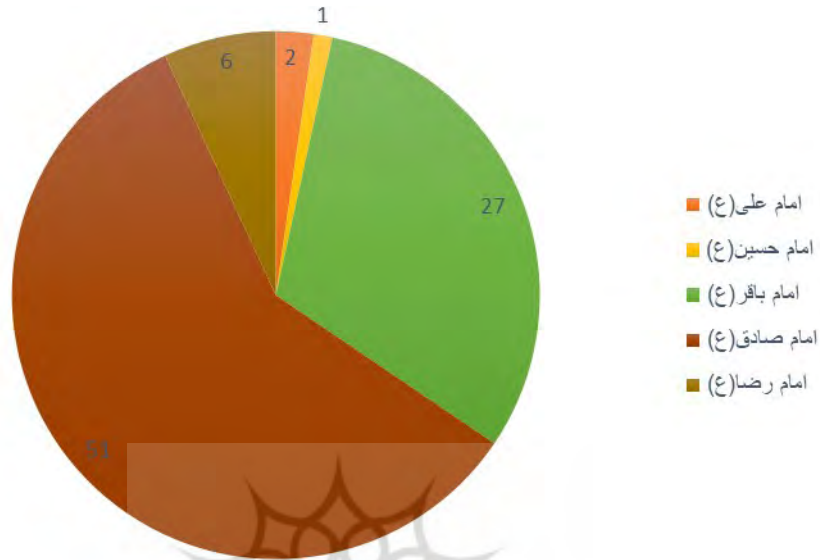
و در کتاب باب الحجه اصول کافی تعداد احادیث به هزار حدیث می‌رسد که معیار انتخاب احادیث، قائل یا کاتب بودن معصومین (علیهم‌السلام) است و در این میان ۲۴ حدیث از شخصی غیر معصوم نقل شده است. جابر بن عبدالله انصاری گوید: «خدمت فاطمه (علیها‌السلام) رسیدم. در برابرش لوحی بود که نام‌های اوصیا از فرزندان او در آن بود. من شمردم، ۱۲ نفر بودند. آخر آن‌ها قائم (علیه‌السلام) بود و...» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۲: ۴۸۰). آمار این گونه احادیث از کل ۹۸۶ حدیث باب الحجه اصول کافی کسر شده است. به عبارتی، رقم احادیث باب الحجه اصول کافی که در آن معصومین (علیهم‌السلام) قائل یا کاتب هستند به ۹۶۲ می‌رسد. در این احادیث معصومین (علیهم‌السلام) همه قائل هستند غیر از امام حسن عسکری (علیه‌السلام) و امام مهدی (علیه‌السلام) که کاتب‌اند. (جدول ۶-۱)

نام معصوم	تعداد احادیث	درصد احادیث	درصد احادیث تجمعی
پیامبر اکرم (ص)	13	1.35	1.35
امام علی (ع)	26	2.70	4.05
حضرت زهرا (س)	0	0.00	4.05
امام حسن (ع)	1	0.10	4.16
امام حسین (ع)	2	0.21	4.37
امام سجاد (ع)	8	0.83	5.20
امام باقر (ع)	220	22.87	28.07
امام صادق (ع)	427	44.39	72.45
امام موسی کاظم (ع)	54	5.61	78.07
امام رضا (ع)	101	10.50	88.57
امام جواد (ع)	28	2.91	91.48
امام هادی (ع)	28	2.91	94.39
امام حسن عسکری (ع)	30	3.12	97.51
امام مهدی (ع)	24	2.49	100.00
مجموع	976	100.00	

شکل ۱. جدول توزیع فراوانی احتجاجات معصومان در باب الحجّه اصول کافی

شکل ۲. نمودار میله‌ای توزیع فراوانی احتجاجات معصومان در باب الحجّه اصول کافی

شکل ۳. نمودار دایره‌ای توزیع فراوانی احتجاجات معصومان در باب الحججه اصول کافی

۲-۲. لزوم تبعیت از حجت الهی

یکی از مباحث در زمینه امامت این است که آیا امامت تنصیصی است؛ یعنی نیازمند نص است یا آنکه انتخابی است؟ حجت‌های الهی (پیامبر باشد یا امام) کسانی هستند که از سوی خداوند مبعوث شده‌اند؛ یعنی این منزلت را خودشان به دست نیاورده و سایر انسان‌ها نیز این مقام را به آنان عطا نکرده‌اند بلکه این مسئولیت و مقام را خداوند به آنان بخشیده است و از جانب خداوند برای این هدایتگری برانگیخته شده‌اند.

شیخ کلینی در کتاب کافی، بین الهی بودن مقام نبوت و نصب نبی از جانب خدا و الهی بودن مقام امامت و نصب امام از جانب خدا تفاوتی نمی‌بیند و هر دو موضوع را در عنوان واحدی با نام «کتاب الحججه» ذکر کرده است. این خود نشان می‌دهد که از دیدگاه کلینی که تفکرش به‌عنوان پایه و مبنای اعتقادی شیعه است، حقیقت حجیت الهی به‌رغم تفاوت در مراتب و تفاوت ماهوی میان نبوت و امامت حقیقتی یکسان و همگون است و تنها از سوی خداوند معین و معرفی می‌شود. این امر خود گویای ضرورت تبعیت از حجت الهی است؛ چراکه تبعیت از حجت الهی تبعیت از شخص نبی و تبعیت از نبی در حقیقت تبعیت از خداوند متعال است.

در کتاب باب الحجة اصول کافی، روایات فراوانی در باب نصب الهی امام وجود دارد. این مسئله با توجه به جایگاه کافی در اعتقاد امامیه و تأثیر آن در انسجام و تبیین فکر شیعی، می‌تواند نشانگر عمق نفوذ اعتقاد به نصب الهی حجت الهی در تفکر امامیه باشد. در لزوم تعیین حجت الهی توسط خداوند متعال و ضرورت تبعیت از آن بزرگواران می‌توان به احتجاج متقن امام رضا (علیه السلام) استناد کرد که فرمودند: «... بَلْ هُوَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ فَكَيْفَ لَهُمْ بِاخْتِيَارِ الْإِمَامِ ...» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۲: ۲۸۶). یا در بیان دیگر لزوم تعیین حجت الهی بانص الهی را یادآور شدند: «فَقَلَّدَهَا النَّبِيُّ ﷺ عَلِيًّا ﷓ بِأَمْرِ اللَّهِ عَلَى رَسْمِ مَا فَرَضَ اللَّهُ فَصَارَتْ فِي ذُرِّيَّتِهِ الْأَصْفِيَاءِ الَّذِينَ أَنَاهُمْ اللَّهُ الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ بِقَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقَالَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِئْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ فَهِيَ فِي وُلْدِ عَلِيٍّ ﷓ خَاصَّةٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ إِذْ لَا نَبِيَّ بَعْدَ مُحَمَّدٍ ﷺ» (همان).

۳-۲. شاخصه‌های مهم در بیان احتجاجات معصومان

ذوات مقدسه معصومان، خاصه امام رضا (علیه السلام) پیوسته با تدبیر والای خود بر محورهای کتاب الله، سیره نبوی و مبانی عقلی به احتجاج تأکید و از روش‌های برهان، موعظه حسنه یا جدال احسن استفاده می‌کردند. آنان غالباً از سبک بیان تنبیه، هشدار، تبشیر، تشبیه، قسم و ... در احتجاجاتشان بهره می‌جستند. در واقع، احتجاجات حضرات معصوم واکنش و عکس‌العمل آن بزرگواران به سیاست‌های غلط و منفعت‌طلبانه حکومت وقت بود و از این طریق مردم را در زمینه شناخت و تبعیت از حجت الهی و ولایت علوی آگاه می‌کردند.

۴-۲. مبانی احتجاجات رضوی و دیگر معصومان

۴-۲-۱. آیات قرآن کریم

قرآن ریشه‌دارترین مدرک آیین مقدس اسلام است. مواد دینی اسلام که سلسله معارف اعتقادی و قوانین اخلاقی و عملی است، ریشه اصلی آن‌ها در قرآن مجید است (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۱). خدای متعال می‌فرماید: «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (النحل، ۸۹). بر همین اساس استناد به قول خداوند متعال در کلام حضرات معصوم به دفعات متعدد یافت می‌شود که از آیات قرآن کریم به‌عنوان احتجاج‌های عقلانی استفاده می‌کردند (اسفندیاری، ۱۳۹۸: ۱۰۲). به‌خصوص در موضوع حجت الهی و لزوم تبعیت از آن بزرگواران. بدین‌گونه همیشه اولویت آنان، استدلال و استناد به کلام الهی است.

چنان‌که امام رضا (علیه‌السلام) در فقره‌ای از حدیث مروی به ۶۸ آل عمران را بیان کردند و فرمودند: «فَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ: إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَ هَذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ...» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۲۸۶). در ادامه، آن امام همام به شرط پیشوایی بر خلق در آیات ۱۲۴ سوره مبارکه بقره اشاره می‌کنند و می‌فرمایند: «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا فَقَالَ الْخَلِيلُ ع سُورُوا بِهَا وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ...» (همان). بدین طریق حضرت شمس‌الشموس با استناد به قرآن کریم، امامت نزد هر ظالم و ستمکاری را باطل ساختند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲: ۳۷۷). در روایتی دیگر، ایشان از بیان خداوند متعال می‌فرمایند: اکمال دین در حقیقت تعیین حجت الهی است و منکر این امر، منکر خداست: «وَمَا تَرَكَ شَيْئًا تَحْتَاجُ إِلَيْهِ الْأُمَّةُ إِلَّا بَيَّنَّهُ فَمَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يَكْمُلْ دِينَهُ فَقَدْ رَدَّ كِتَابَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ مَنْ رَدَّ كِتَابَ اللَّهِ فَهُوَ كَافِرٌ» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۲۸۷).

۲-۴-۲. روایات نبوی و دیگر معصومان

«سنت» یکی از ادله معتبر اسلام در شناخت، وظایف، تکالیف، حقوق و ... است. از نظر اهل سنت (عامه) به قول، فعل و تقریر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) «سنت» گفته می‌شود. از نظر شیعه قول، فعل و تقریر همه معصومان (علیهم‌السلام) «سنت» است (مدیر شانه‌چی، ۱۳۸۶: ۴۱؛ غفاری صفت، صناعی‌پور، ۱۳۸۳: ۳۶). زیرا ائمه (علیهم‌السلام) از طرف خداوند متعال، توسط پیامبر ص به منصب امامت منصوب هستند و به احکام الهی علم دارند و آنچه را می‌گویند یا عمل می‌کنند همان حکم خداست که نزد آنان است و با واسطه پیامبر یا مستقیم به آنان رسیده است. آن بزرگواران یکی از مصادر و منابع تشریح احکام و دستورهای الهی هستند و کلام و عمل و تقریر آنان برای ما حجت است. خداوند متعال مقام آن‌ها را طوری قرار داده که ما باید وظایف و تکالیف خود را از آنان دریافت کنیم.

همان‌طور که قرآن مجید رهایی مسلمانان را از اختلاف و درگیری، علاوه بر بهره بردن از آیات الهی استفاده از کلام معصوم می‌داند و می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ...» (النساء، ۵۹). پیامبر اسلام در این باره می‌فرماید: «إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ مَا إِن تَمَسَّكْتُم بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا كِتَابَ اللَّهِ وَعِشْرَتِي أَهْلُ بَيْتِي وَإِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضَ» (حر عاملی، ۱۳۷۶: ۳۴)؛ بنابراین با استفاده از روایات امامان معصوم (علیهم‌السلام) واجب بودن اطاعت و تبعیت از اوامر امام (علیه‌السلام) فهمیده می‌شود و از اطلاق آن‌ها استفاده می‌شود اطاعت از مطلق اوامر آنان لازم است.

امام رضا (علیه‌السلام) می‌فرمایند که پیامبر اکرم در حج آخرشان این‌گونه امر الهی را به مردم ابلاغ کردند:

«وَأُنزِلَ فِي حَجَّةِ الْوُدَاعِ وَهُوَ آخِرُ عُمَرِهِ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا فَأَمُرُ الْإِمَامَةَ مِنْ تَمَامِ الدِّينِ وَلَمْ يَمُضْ عَلَيَّ حَتَّى بَيْنَ لَأُمَّتِهِ مَعَالِمَ دِينِهِ وَأَوْصَحَ لَهُمْ سَبِيلَهُ وَتَرَكَهُمْ عَلَى قَصْدِ الْحَقِّ أَقَامَ لَهُمْ عَلِيًّا عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَمًا وَإِمَامًا» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۲۸۷).

۲-۴-۳. استفاده از مبانی عقلی

قوة عاقله انسان، قوة روحانیه‌ای است که به حسب ذات، مجرد و به حسب فطرت، مایل به خیرات و کمالات و داعی به عدل و احسان است و آن، اول خلق از روحانیین است که انکار آن موجب و مستلزم انکار بسیاری از ضروریات عقل و دین است. بالجمله ثبوت عقل مجرد، بلکه عوالم عقلیه، موافق احادیث اهل بیت عصمت و اشارات بعض آیات شریفه الهیه است (خمینی، ۱۳۷۷: ۲۱ و ۲۳). عقل مجرد روحانی، یکی از انواع مبانی محکم و متقن در احتجاجات معصومان در اثبات تبعیت از حجت الهی است (رک: کلینی، ۱۳۴۸، باب الحجه اصول کافی). آن بزرگواران همواره از هرگونه عقیده مبتنی بر مقوله عقل و تفکر استقبال و مردم را به استفاده از آن تشویق می‌کردند (هادیان رسنانی، ۱۳۹۴: ۱۴۰).

عقل به اجمال در میان تمام فرق شیعی، از جمله مصادیق حجج الهی شمرده می‌شود و آیات فراوان و روایات بسیاری در شأن و کرامت آن وارد شده است. از آن جمله است: انحصار تذکر در خردمندان «وَمَا يَذَكِّرُ إِلَّا أَوْلُوا الْأَلْبَابِ» (آل عمران، ۷)؛ نزول قرآن برای ایشان «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (یوسف، ۲)؛ امید هدایت و اطاعت در میان آنان «الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أَوْلُوا الْأَلْبَابِ» (الزمر، ۱۸)؛ منزّه بودن انسان‌های خردورز و اندیشمند از رجس و الودگی «وَيَجْعَلُ الرُّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ» (یونس، ۱۰) از جمله نکته‌هایی به شمار می‌رود که قرآن بدان پرداخته است.

مشروط کردن نبوت نیز به کمال عقل است: «وَلَا بَعَثَ اللَّهُ نَبِيًّا وَلَا رَسُولًا حَتَّى يَسْتَكْمَلَ الْعَقْلَ وَيَكُونَ عَقْلُهُ أَفْضَلَ مِنْ جَمِيعِ عُقُولِ أُمَّتِهِ» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۱۳) و حجت باطنی دانستن عقل در کنار حجت ظاهری امامت و نبوت است: «فَأَمَّا الظَّاهِرَةُ فَالرُّسُلُ وَالْأَنْبِيَاءُ وَالْإِمَامَةُ وَآمَّا الْبَاطِنَةُ فَالْعُقُولُ» (همان: ۱۹).

اذعان به اینکه عقل، اولین و مطیع‌ترین مخلوق خداست: «قال له اقبل فاقبل ثم قال له ادبر فادبر» (همان: ۱۰) از جمله تأکیدی است هستند که رسول خدا و ائمه هدی (علیهم‌السلام) درباره عقل و خرد فرموده‌اند؛ بنابراین در اصل حجیت عقل اختلافی وجود ندارد؛ بنابراین در احتجاجات ائمه در موارد متعدد این مبانی عقلی در زمینه اعتقادی، خاصه اثبات و لزوم تبعیت از ائمه (علیهم‌السلام) مطرح شده است.

امام رضا (علیه‌السلام) نیز در احتجاجاتشان پیوسته مردم را به بهره بردن از خرد تشویق می‌کنند و می‌فرمایند:

وقال (علیه‌السلام): قال الله عزّ وجلّ: «أَفَلَا يَتَذَبُرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبِ أَقْفَالِهَا» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۲۸۶). و در حدیثی مشروط کردن نبوت را به کمال عقل دانسته و فرموده‌اند: «ولا بعث الله نبياً ولا رسولا حتى يستكمل العقل و يكون عقله افضل من جميع عقول أمته» (همان: ۱۳). در بیانی دیگر بدترین جنبندگان را بی‌خردان می‌دانند: «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَقُولُونَ» (همان: ۲۶۸).

۲-۵. شیوه و روش‌های احتجاجات رضوی و دیگر معصومان در باب ضرورت نیاز به حجت الهی

حضرات معصومین (علیهم‌السلام) برای دفاع از اسلام و اعتقادات اسلامی به روش‌های مختلفی احتجاج می‌فرمودند: «أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ...» (النحل، ۱۲۵)

روش تبلیغی انبیا و به‌خصوص رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و ائمه معصومین (علیهم‌السلام) بهترین و نافذترین روش‌های ارائه‌شده به جامعه بشری بوده که بر اساس دعوت خلق به معرفت و عبادت پروردگار با «حکمت و موعظه حسنه و مجادله احسن» بوده است. در واقع، تفاوت میان موعظه حسنه و حکمت و جدال احسن بیشتر در شیوه مواجهه است. گاهی عین حقیقت بیان می‌شود، گاه حقیقت در لباس موعظه عرضه می‌شود و گاه با منطق درست حق تبیین می‌شود. اگر این منطق سه‌گانه قرآن و معصومان (علیهم‌السلام) به‌درستی فهمیده و اجرا شود می‌توان به یک روش جهانی انسانی مبتنی بر عقلانیت دست یافت. بدین‌گونه حضرات معصوم با بیان احتجاجات خود در مقوله اعتقادات به‌ویژه در موضوع حجت الهی می‌پرداختند (اسفندیاری، ۱۳۹۸: ۱۱۰).

امام رضا (علیه‌السلام) نیز در حدیث مروی به تکرار ضرورت نیاز به حجت الهی و تبعیت از ذوات مقدسه معصومان را تبیین می‌فرمایند که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

«وَهُوَ مَعْصُومٌ مُؤَيَّدٌ مُؤَفَّقٌ مُسَدَّدٌ قَدْ أَمِنَ الْخَطَايَا وَالرَّزْلَ وَالْعِثَارَ» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۲۸۶).

«وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ» (همان)

«مُضْطَلَعٌ بِالْإِمَامَةِ عَالِمٌ بِالسِّيَاسَةِ مَفْرُوضُ الطَّاعَةِ» (همان).

«إِنَّ الْإِمَامَةَ زَمَامُ الدِّينِ وَنِظَامُ الْمُسْلِمِينَ وَصَلَاخُ الدِّينِ وَعِزُّ الْمُؤْمِنِينَ» (همان).

«الْإِمَامُ الْمُطَهَّرُ مِنْ الذُّنُوبِ الْمُبْرَأُ مِنَ الْعُيُوبِ مَخْصُوصٌ بِالْعِلْمِ مَوْسُومٌ بِالْحِلْمِ...» (همان).

«الْإِمَامُ: يُحِلُّ حَلَالَ اللَّهِ وَيُحَرِّمُ حَرَامَ اللَّهِ وَيَقِيمُ حُدُودَ اللَّهِ وَيَدْبُ عَنِ دِينِ اللَّهِ وَيَدْعُوا إِلَى سَبِيلِ رَبِّهِ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَالْحُجَّةِ الْبَالِغَةِ» (همان).

۲-۵-۱. احتجاج به روش برهانی (حکمت)

حکمت یعنی به حق رسیدن با علم و عقل (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۵۲۸). معصومان علیهم السلام در برخورد با اندیشه‌وران، با برهان و دلیل سخن می‌گویند و این ترجمان قرآن است که می‌فرماید: «أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ...» (نحل، ۱۲۵). واژه «حکمت» در آیه مذکور به معنی استواری و دانش درست است که شکی در آن راه ندارد. این واژه از ریشه «حکم» مشتقاتی دارد که همه آن‌ها در تعریف لغوی و توضیح به یک اصل واحد اعاده می‌گردند و آن تعریف واحد همان علم به حقایق اشیاست که قضاوت و عمل کردن به مقتضای آن است یا علم و تفقه در دین و قضاوت بر اساس عدالت است (همان: ۵۳۰). در روایتی از امام صادق ع نقل است که فرمودند: «مَنْ يُوتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا فَقَالَ طَاعَةَ اللَّهِ وَمَعْرِفَةَ الْإِمَامِ» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۲۶۱). سپس فرمودند: «مراد از حکمت، اطاعت خدا و معرفت امام است» چراکه اطاعت از امام معصوم و حجت الهی همان اطاعت از حق و رسیدن به حق حکمت است. حکمت یا برهان که لازمه هدایت است بر اساس کتاب الله و سیره نبوی موجب معرفت و تفقه در دین می‌شود و به اطاعت خدا و رسول و حجج الهی می‌انجامد.

چنان که امام صادق علیه السلام در اولین روایت از باب الحجه اصول کافی دلایل و براهین خود را در این باره خطاب به زندیقی ارائه می‌فرماید: «قَالَ لِلزُّنْدِيقِ الَّذِي سَأَلَهُ مِنْ أَيْنَ أَتَيْتَ الْأَنْبِيَاءَ وَالرُّسُلَ قَالَ إِنَّا لَمَّا أَتَيْتُنَا أَنْ لَنَا خَالِقًا صَانِعًا مُتَعَالِيًا عَنَّا وَعَنْ جَمِيعِ مَا خَلَقَ وَكَانَ ذَلِكَ الصَّانِعَ حَكِيمًا مُتَعَالِيًا لَمْ يَجْزُ أَنْ يَشَاهِدَهُ خَلْقُهُ وَلَا يَلَامُسُوهُ فَيَبْأَشِرُهُمْ وَيَبْأَشِرُوهُ وَيَحَاجُّهُمْ وَمَا بِهِ بَقَاؤُهُمْ سَفَرَاءَ فِي خَلْقِهِ يَعْبُرُونَ عَنْهُ إِلَى خَلْقِهِ وَعِبَادِهِ وَيَدُلُّونَهُمْ عَلَى مَصَالِحِهِمْ وَمَنَافِعِهِمْ وَمَا بِهِ بَقَاؤُهُمْ وَفِي تَرْكِهِ فَنَآؤُهُمْ فَتَبَّتْ الْأُمُورُ وَالتَّاهَوْنَ عَنِ الْحَكِيمِ الْعَلِيمِ فِي خَلْقِهِ وَالْمُعْتَرُونَ عَنْهُ جَلَّ وَعَزَّ وَهُمْ الْأَنْبِيَاءُ علیهم السلام وَصَفْوَتُهُ مِنْ خَلْقِهِ حُكَمَاءَ مُؤَدِّبِينَ بِالْحِكْمَةِ مَبْعُوثِينَ بِهَا غَيْرَ مُشَارِكِينَ لِلنَّاسِ عَلَى مُشَارَكَتِهِمْ لَهُمْ فِي الْخُلُقِ وَالتَّرْكِيبِ فِي شَيْءٍ مِنْ أَحْوَالِهِمْ مُؤَيَّدِينَ مِنْ عِنْدِ الْحَكِيمِ الْعَلِيمِ بِالْحِكْمَةِ ثُمَّ تَبَّتْ ذَلِكَ فِي كُلِّ دَهْرٍ وَزَمَانٍ مِمَّا أَتَتْ بِهِ الرُّسُلُ وَالْأَنْبِيَاءُ مِنَ الدَّلَائِلِ وَالبَرَاهِينِ لِكَيْلَا تَحُلُوا أَرْضَ اللَّهِ مِنْ حُجَّةٍ يَكُونُ مَعَهُ عِلْمٌ يَدُلُّ عَلَى صِدْقِ مَقَالَتِهِ وَجَوَازِ عِدَالَتِهِ» (همان،

ج ۱: ۲۳۶). در این روایت استدلال‌هایی بسیار قوی و ارزنده مطرح شده و در واقع، این حدیث اثبات امامت از راه اثبات توحید و نبوت است؛ چراکه امامت پایه نبوت و نبوت پایه توحید است؛ این حدیث با برهان استوار بر اثبات وجود و ارسال پیامبران و رسولان و حجت‌های الهی دلالت می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۸۲).

۲-۵-۲. احتجاج به روش موعظه حسنه

موعظه به معنای پند و اندرز است و موعظه حسنه، سخن تأثیرگذاری است که با خیر و خوبی همراه باشد و قلب و دل را لطیف و روشن کند (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۴: ۴۶۹). که در بعضی از آیات قرآن کریم به آن اشاره شده است: «یا ایها الناس قد جائتکم موعظه من ربکم و شفاء لما فی الصدور» (یونس، ۵۷) و «وَ اِذْ قَالَ لِقْمَانُ لِابْنِهِ وَ هُوَ یُعْظُهُ یَا بُنَیَّ لَا تُشْرِكْ بِاللّٰهِ اِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیْمٌ» (لقمان، ۳۱). همچنین از بررسی روایات باب الحجة اصول کافی برداشت می‌شود که احتجاجات غالباً بر روال موعظه حسنه بوده است و از این طریق حضرات معصومین، خاصه امام رضا (علیه‌السلام) به آگاهی و هدایت مردم می‌پرداختند. چنان‌که در روایت آمده است:

قاسم بن مسلم از برادرش عبدالعزیز نقل می‌کند که گفت: ما در روزگار حضرت رضا (علیه‌السلام) در شهر مرو بودیم و در نخستین روز ورودمان در مسجد گرد آمدیم و حاضران مسجد از مسئله امامت و کثرت اختلاف مردم در این باب سخن می‌راندند. من بر آقای خود وارد شده و او را از گفت‌وگوهای مردم باخبر ساختم. «فَتَبَسَّسَمَ ثُمَّ قَالَ: یا عبدالعزیز جهل القوم و خُدعوا من آدیانیهم ...» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۲۳۸).

و چون امامان معصوم (علیهم‌السلام) نهایت معدن کرامت هستند، نهایت مدارا و دلسوزی را نسبت به طرف مقابل احتجاج‌کننده خواهانند و در عین ادب و احترام علاوه بر اینکه با آنان مناظره و احتجاج می‌کنند تفقد از آنان را نیز به نحو احسن و کمال به جا می‌آورند.

مانند روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) که در آن شیوه تشویقی نسبت به هشام دیده می‌شود: «فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (علیه‌السلام) «یا هِشَامُ أَلَا نُخَبِّرُیْ کِیْفَ صَنَعْتَ بِهٖ عَمْرُو بْنُ عُبَیْدٍ وَ کِیْفَ سَأَلْتَهُ...» (همان، ج ۱: ۲۳۸).

۲-۵-۳. احتجاج به روش مجادله احسن

«جدل» از نظر لغوی به معنی خصومت فراوان و توانایی بر آن است (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۵۲۵). و جدال احسن یا محمود، مناظره‌ای برای اثبات حق و نفی باطل است که ثمره آن، رشد

و هدایت است. جدال احسن یعنی با منطق درست و درگیرانه، خطاهای اندیشه نادرست نشان داده شود. یا به عبارتی مقابل جریان مخالف و ناحق با مغالطه درست، حق تبیین شود. قرآن کریم از این قسم جدال به «جدال احسن» یاد و به آن ترغیب کرده است: «وَجِدْلُهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» (النحل، ۱۲۵) و نیز «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» (العنکبوت، ۴۶). از مجموع آیات قرآن کریم استفاده می‌شود که جدال احسن، روش انبیا علیهم‌السلام در دعوت به راه خدا بوده است.

وقتی به امام صادق علیه‌السلام عرض شد که پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه علیهم‌السلام از جدال در دین نهی کرده‌اند، ایشان فرمود: از جدال به‌طور مطلق نهی نشده، بلکه از جدال غیر احسن نهی شده است. آن‌گاه حضرت به آیات ۱۲۵ النحل و ۴۶ العنکبوت که به جدال احسن ترغیب می‌کنند، استناد کردند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ۱۲۵). جدال احسن باید با سخن مهرآمیز و توأم با نرمی و وقار و آرامش و برای یاری حق صورت گیرد و با حجت و دلیل عقل‌پسند و پرهیز از هرگونه اذیت، درستی، خشونت و سخت‌گیری باشد؛ بنابراین در قرآن کریم و روایات، جدال کافران معاند که با باطل صورت می‌گیرد، مردود شمرده شده است ولی جدال احسن که مورد تأکید قرآن و روایات است، برای هدایت عموم مردم و قابل‌پذیرش است. هدف از جدال احسن، نفوذ حق در افکار و اعماق روح مخاطب است. استفهامی بودن بسیاری از حقایق توحیدی قرآن، شاهد این معناست. این امر در تمام احتجاجات ائمه علیهم‌السلام خصوصاً در مبحث لزوم تبعیت از حجت الهی هویداست (رک: کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱ و ۲، باب توحید والحجه؛ طبرسی، ۱۳۹۳، ج ۱ و ۲). در حقیقت طبق کتاب الله و سنت پیامبر و روش امامان معصوم علیهم‌السلام ضابطه اصلی در جدال احسن، اتخاذ شیوه‌های درست، برخورد نیکو، رعایت آداب مناظره، احتجاج هدفمند و منطقی بر اساس حق و حقیقت است (رحیمی و سلیمانی، ۱۳۹۷: ۱۸۵-۲۱۲).

۲-۶. سبک و اسلوب بیان در احتجاجات معصومین علیهم‌السلام در باب لزوم تبعیت از حجت الهی

سبک و اسلوب بیان از فصاحت در کلام آشکار می‌شود و «فصاحت در کلام» یعنی کلامی که از ضعف تألیف و تنافر کلمات مصون باشد و «فصاحت متکلم» آن است که متکلم مقاصد خود را با تعابیر و واژه‌های فصیح بیان نماید و این خصوصیت در او به‌صورت ملکه درآمده باشد. در فن سخنوری فصاحت کلام و بلاغت سبب می‌شود سخنان گوینده در نزد شنونده ارزشمند و مورد قبول باشد (هاشمی، ۱۳۸۰: ۱۴).

از آنجا که امام رضا علیه‌السلام و دیگر ائمه معصوم علیهم‌السلام امرای کلام هستند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۱

۲۹۲). این مهارت به صورت ودیعه الهی به ایشان سپرده شده است. آنان بر اساس اعتقادات اصیل و باورهای محکم دینی و اتصال به علم الهی به احتجاج اهتمام می‌ورزیدند؛ بنابراین لازمه احتجاج قانع کردن، تشویق و تحریک مخاطب است و برانگیختگی و ترغیب نیز باید با اقتناع همراه باشد؛ یعنی این دو ویژگی لازم و ملزوم یکدیگر هستند که معصومین (علیهم‌السلام) در سبک و اسلوب بیان به تناسب از علم بدیع بهره می‌جستند.

بدیع در لغت به معنی پدیدآورنده و نوآور است. در اصطلاح شاخه‌ای از علوم بلاغت است که درباره چگونگی آرایش‌های لفظی و معنوی کلام پس از رعایت اصول بلاغت گفت‌وگو می‌کند (ابن رشیق، ۱۹۷۲م: ۱۲۵). در واقع، علم بدیع از ویژگی‌های زبان عربی و علت اساسی برتری این زبان بر دیگر زبان‌هاست (جاحظ، ۱۳۵۱ ق: ۱۹۶).

تنبیه، انذار، تبشیر، تشبیه، قسم و ... از فنون علم بدیع در علوم بلاغت است (ابن معصوم، ۱۳۸۸ ق، ج ۱ و ۷ و ۱۲۶ و ۴۳۴ و ۱۲۱ و ۳۳۵) که می‌توان آن موارد را به وفور در احتجاجات معصومان مشاهده کرد:

۲-۶-۱. تنبیه و هشدار

یکی از فنون علم بدیع در بلاغت تنبیه و هشدار است (همان، ج ۱: ۱۲۶) تنبیه و هشدار در قرآن بسیار به کار گرفته شده است و قرآن ناطق که همانا امامان معصوم (علیهم‌السلام) هستند برای تربیت امت اسلامی از این شیوه در احتجاجات خود بهره برده‌اند. چنان که در احتجاجی از کلمه «هیئات» استفاده می‌کنند و می‌فرمایند که هرگز مردم قادر به وصف یک ویژگی از ویژگی‌های معصوم نیستند:

«هیئات هیئات ضلّت العقول و تاهت الخلوّم و حازت الالباب و حسرت العیون و ... عن وصف شأن من شأنه أو فضیله من فضائله فأقرت بالعجز والتقصیر...» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۲۹۹) یا حضرت ابی‌عبدالله (علیه‌السلام) در فرازی از احتجاج خود از کلمه «هَلک» بهره گرفته و غیر از راه اهل بیت پیامبر را هلاکت دانسته‌اند: «... وَ سَبِيلَةُ الَّذِي مَنْ سَلَكَ بِهِ غَيْرُهُ هَلْکٌ...» (همان: ۲۸۰).

۲-۶-۲. انذار

نذیر به معنای اعلام عواقب سوء است و منذر را کسی گویند که خلیق را از مقام الهی بترساند. انذار یک وسیله هدایت شمرده می‌شود؛ هدایت دسته‌ای که شرایط پذیرش انذار را در خود ایجاد کرده‌اند؛ یعنی مرتکب معصیت شده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۴: ۷۴۵). در

واقع، انذار حرب‌های برای ایجاد ترس و سپس بیداری از غفلت است (ابن معصوم، ۱۳۸۸ق: ۴۳۴). همه پیامبران الهی در مسیر هدایت انسان از روش انذار بعد از تبشیر بهره برده‌اند. «و ما تُرْبِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ...» (الانعام، ۴۸).

و امیرالمؤمنین (علیه السلام) بیدم‌دهنده را برابر با مزده‌دهنده می‌دانند و می‌فرمایند: «مَنْ حَذَرَكَ كَمَنْ بَشَرَكَ» (سیدرضی، ۱۳۷۹، ح ۵۹: ۶۳۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷: ۱۷۸) و در این باره امام باقر (علیه السلام) شفاعت خود را از مخالفان ولایت برداشته و فرموده‌اند: «وَبِلِّ لِلْمُخَالِفِينَ لَهُمْ مِنْ أُمَّتِي اللَّهُمَّ لَا تُنَلِّهِمْ شَفَاعَتِي» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۲۹۸).

همچنین از امام رضا (علیه السلام) وارد شده است:

جدا شدن از حجت الهی را مساوی با هلاکت دانسته و فرمودند: «... الإِمَامُ النَّازُ عَلَى الْبِقَاعِ الْحَاذِرَةِ لِمَنْ اصْطَلَى وَالِدَلِيلِ عَلَى الْمَسَالِكِ مِنْ فَارِقَهُ فَهَالِكٌ...» (همان: ۲۸۳).

دشمن حجت الهی را گمراه و بدبخت و ستمکار دانسته که راه هدایتی برایشان نیست و می‌فرمایند: «وَوَيْتَ اللَّهُ الْحَقَّ وَ تَبَدُّوا كِتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ وَ فِي كِتَابِ اللَّهِ الْهُدَى وَ شِفَاءَ فَنَبَذُوهُ وَ اتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ فَذَمَّهُمُ اللَّهُ وَ مَقَّتَهُمْ أَنْفُسُهُمْ فَقَالَ عَزَّ وَ جَلَّ وَ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ بِغَيْرِ هُدَى مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» (همان). در ادامه اعمال مخالفان حجت الهی را تباه دانستند و فرمودند و قال: «كبر مقتا عند الله و عند الذين آمنوا و كذلك يطبع الله على كل قلب متكبر جبار» (همان).

و سپس می‌فرمایند: «قاتلهم الله انى يوفكون و لقد راموا صعباً و قالوا افكاً و ضلوا ضلالاً بعيداً و وقعوا فى الحيره اذ تركوا الامام عن بصيره و زين لهم الشيطان اعمالهم فصدتهم عن السبيل و كانوا مستبصرين» (همان).

۲-۶-۳. تبشیر

تبشیر یکی از فنون علم بدیع در بلاغت است (ابن معصوم، ۱۳۸۸ق، ج ۲: ۱۲۱). امامان معصوم از ابزارهای گوناگون برای برانگیختن مردم به سوی برخی کارها و اجتناب از برخی دیگر بهره برده‌اند که اگر به یک نظام انگیزشی تمسک نمی‌جستند، تعالیم آنان بی‌ثمر بود. تبشیر و بشارت یکی از این ابزارها برای جذب مخاطب است که در کلام پیامبر اکرم ص آمده است: «... و نجي من أجهم و والاهم و سلم لفضلهم...» (همان: ۲۹۹).

و حضرت ابی عبدالله (علیه السلام) حجت الهی را ارکان و پایه‌های محکم زمین دانستند و فرمودند:

«جَعَلَهُمُ اللَّهُ أَزْكَانَ الْأَرْضِ أَنْ تَمِيدَ بِأَهْلِهَا...» (همان: ۲۴۹). و امام صادق (علیه‌السلام) تشبیر خود را در حدیثی این‌گونه بیان داشتند: «أُبَشِّرُ بِإِذْنِ اللَّهِ وَأُودِي عَنْهُ كُلَّ ذَلِكَ مِنَ اللَّهِ مَكْنِي فِيهِ بِعِلْمِهِ» (همان، ج ۱: ۲۸۰). در روایتی دیگر فرمودند: «الْإِمَامُ يَبَشِّرُهُم بِقِيَامِ الْقَائِمِ وَيَطْهُرُهُ وَبِقَتْلِ أَعْدَائِهِمْ وَبِالنَّجَاةِ فِي الْآخِرَةِ وَالْوُزُودِ عَلَى مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الصَّادِقِينَ عَلَى الْخَوْضِ» (همان، ج ۲: ۳۰۴).

۲-۶-۴. تشبیه

واژگان نقش بسیار مهمی در گفتمان دارند. واژگان گوینده یا نویسنده، دقیقاً با قدرت، موقعیت سیاسی، اجتماعی و اخلاقی او، یا به عبارت دقیق‌تر، با وزن اجتماعی او سنجیده می‌شود. اینکه فرد چه واژه یا کلمه‌ای را برای بیان مقصودش برمی‌گزیند، تا حد بسیار زیادی به موقعیت او بستگی دارد. از آنجا که بخش عمده‌ای از این واقعیت، ایدئولوژی بنیاد است، تجلی واژه‌ها در گفتار و نوشتار، دیدگاه و عقاید وی را در خصوص موضوع مورد بحث نشان می‌دهد. تشبیه یکی از ارکان مهم علم بدیع است (ابن معصوم، ۱۳۸۸ق، ج ۲: ۱۲۲). تشبیه در لغت یعنی تمثیل و ذکر مثال (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۶۳۰). در اصطلاح عبارت است از برقراری ارتباط بین دو چیز به قصد اشتراکشان در یک یا چند صفت که برای رسیدن به غرض مد نظر متکلم انجام می‌شود (هاشمی ۱۳۸۰: ۲۵۵). امامان معصوم (علیهم‌السلام) فراوان در احتجاجاتشان از ادات تشبیه و گاه از باب ایجاز بدون ادات تشبیه، شئونات امامت را بیان فرمودند.

امام صادق (علیه‌السلام) در این باره می‌فرمایند: «... والله لا مرنا ابين من هذه الشمس» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۲: ۱۳۳). در روایتی امام باقر (علیه‌السلام) می‌فرمایند: «انما نحن كنجوم السماء كلما غاب نجم طلع نجم» (همان: ۱۳۷).

امام رضا (علیه‌السلام) نیز در حدیث مرو بسیار زیاد از ادات تشبیه استفاده فرمودند که برخی از آن احادیث عبارت است از:

«... الإمام كالشمس الطالعة للعالم...» (همان: ۲۸۷). و «... الإمام البدر المنيّر والسراج الزاهر والنور الساطع والنجم الهادي...» (همان). و «... الإمام أمين الله في أرضه وحجته على عباده و خليفته في بلاده الداعي إلى الله...» (همان).

۲-۶-۵. قسم و سوگند

یکی دیگر از فنون بدیع در علم بلاغت سوگند است (ابن معصوم، ۱۳۸۸ق، ج ۲: ۱۲۱). امامان

معصوم علیه السلام به عنوان تأکید بر اهمیت موضوع در برخی موارد کلام خود را با قسم به ذات الهی مؤکد می‌کردند تا تأثیر بیشتری بر مؤمنان و به خصوص مخالفان و منکران و اهل تردید داشته باشند.

چنان‌که در روایتی امام سجاد علیه السلام با قسم به پروردگار متعال حجج الهی را شجره نبوت معرفی می‌کنند و می‌فرمایند: «فَنَحْنُ وَاللَّهِ شَجَرَةُ النَّبُوَّةِ وَبَيْتُ الرَّحْمَةِ وَمَعْدِنُ الْعِلْمِ وَمُخْتَلَفُ الْمَلَائِكَةِ» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۲: ۳۲۰) و در حدیثی امام باقر علیه السلام سوگند خورده، خود را به عنوان حجت الهی از گنج‌های علوم می‌دانند و می‌فرمایند: «والله انا خزان العلم فی سمائه و أرضه...» (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۲: ۲۷۳). امام علی بن موسی علیه السلام نیز پس از سوگند به نام خداوند متعال دشمنان حجج الهی را دشمنان حق معرفی می‌کنند و می‌فرمایند: «... تَعَدَّوْا وَبَيْتَ اللَّهِ - الْحَقُّ...» (همان، ج ۱: ۲۸۶).

۳. نتیجه‌گیری

در بیانات امامان معصوم در باب الحجه اصول کافی از مجموع ۹۸۶ حدیث، به ترتیب، بیشترین احتجاج از امام صادق (۴۲۷ حدیث) و سپس از امام باقر (۲۲۰ حدیث) و امام رضا (۱۰۱ حدیث) روایت شده است (شکل ۱) و طبق بررسی‌های انجام‌شده احادیث معصومان در باب الحجه اصول کافی، خاصه در موضوع لزوم تبعیت از حجت الهی و اطاعت از ایشان، بیشترین حدیث از امام صادق (۵۱ حدیث) و سپس از امام باقر (۲۷ حدیث) و امام رضا (۶ حدیث) علیهم السلام روایت شده است (شکل ۲) و طولانی و جامع‌ترین متن حدیثی در این زمینه متعلق به امام رضا علیه السلام به نام حدیث مرواست (شکل ۳). در این مقاله نتیجه بررسی نشان می‌دهد که امامان معصوم در جهت آگاه‌سازی جامعه و تبیین شعائر اسلامی، در کنار مباحث اصولی اعتقادی (توحید، نبوت و معاد) به اثبات و نیز لزوم تبعیت از امامت و حجت الهی پرداخته و در نیل به این مهم، از احتجاجات بهره بردند. احتجاج و مناظره یکی از راه‌های تبلیغ، دفاع از عقاید و کشف حقیقت است. به همین دلیل یکی از بخش‌های مهمی که در شیوه تبلیغ امامان معصوم و حجج الهی باید به آن‌ها توجه کرد، احتجاجاتی است که ایشان در برابر مخالفان انجام می‌دادند و این امر علاوه بر تحکیم شناخت اعتقادی می‌تواند الگوی مناسبی از نظر اخلاق کاربردی برای مشتاقان مناظرات دینی و در عصر حاضر برای مناظرات سیاسی باشد. و عملکرد حضرات معصومین در احتجاجات کلامی به خصوص در موضوع حجت الهی در واقع، واکنش آنان است متناسب با بافت موقعیتی، شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دوران عصر خود؛ بنابراین تأثیرگذاری کلامشان به مخاطب

می‌تواند الگویی برای رهروان مذهبی و فرهنگی و فعالان این عرصه باشد که حق و حق طلبی و حق‌گویی و حق‌خواهی را با محوریت کلام خداوند و سنت نبوی و روش معصومان محور اصلی در گفتار و کردار خود قرار دهند. باید دانست که جبهه حق، در دنیای مدرن تا حدود زیادی از منطق نزاع حق و باطل دور شده است، در حالی که جریان باطل دقیقاً با تأکید بر همین نزاع دوگانه عمل می‌کند. در این عرصه نبرد، غفلت جبهه حق را فرا گرفته است و درمان آن غفلت مرور قرآن و احادیث معصومان خاصه احتجاجاتشان است. بدین وسیله حتی عمیق‌ترین مباحث فکری و نظری الهیات با زندگی مردم پیوند خورده و جنبه کاربردی خواهد داشت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن. (۱۳۵۸ ق.). **الکامل فی تاریخ**. ج ۴. بیروت: دارصادر- داربیروت.
- ابن رشیق، حسن. (۱۹۷۲ م.). **العمده**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن شهر آشوب (مازندرانی)، محمد بن علی. (۱۴۱۲ ق.). **مناقب آل علی بن ابی طالب**. بیروت: دار الأضواء.
- ابن فارس، احمد بن زکریا. (۱۴۲۲ ق.). **معجم مقاییس اللغة**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین. (۱۴۲۵ ق.). **مقاتل الطالبین**. قم: گنج معرفت.
- ابن معصوم (مدنی)، علیخان بن محمد. (۱۳۸۸ ق.). **أنوار الربیع فی الأنواع البدیع**. نجف اشرف: مطبعة النعمان.
- اسفندیاری، مصطفی (فقیهه). (۱۳۹۸). « صحیفه الرضا علیه السلام تجلیگاه قرآن ». **فرهنگ رضوی**. دوره ۷. ص ۲۵-۹۳.
- باکاری قیری، زینب. (۱۳۸۰). « احتجاجات و مناظرات معصومان در باب امامت ». **مرکز مدیریت حوزه علمیه جامعه الزهرا**.
- بحرانی، یوسف. (بی تا). **لؤلؤء البحرین**. تحقیق محمد صادق بحر العلوم، قم: موسسه آل البيت.
- _____ (۱۴۲۲ ق.). **غایة المرام و حجة الخصام فی تعیین الامام من طریق الخاص و العام**. بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲ ق.). **الصحيح**. بی جا: دار الطوق النجاة.
- حافظ، عمرو. (۱۳۵۱ ق.). **البيان والتبيين**. قاهره: دار احیاء التراث العربی.
- جرجانی، علی بن محمد. (۱۴۰۵ ق.). **التعريفات**. ج ۱. بیروت: دارالکتاب العربی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۳۰ ق.). **تاج اللغة و صحاح العربیه**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- حاجی حسین بنکدار، مریم. (۱۳۹۳). « بررسی احتجاج امام حسن مجتبی علیه السلام با معاویه در باب امامت از منظر قرآن و حدیث ». **پایان نامه کارشناسی ارشد**. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- حاجی زاده، یدالله. (۱۳۹۵). « احتجاجات و استنادات صریح امامان معصوم در اثبات جانشینی امام علی علیه السلام با تکیه بر حدیث غدیر ». **هفتمین اجلاس بین المللی دکترین جهانی دهه غدیر**. تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۳۷۶). **الفصول المهمه فی اصول الأئمه**. قم: موسسه معارف اسلامی امام رضا.
- خمینی، روح الله. (۱۳۷۷ الف.). **انسان کامل از دیدگاه امام خمینی**. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- _____ (۱۳۷۷ ب.). **شرح حدیث جنود عقل و جهل**. چاپ سوم. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۸۷). **مفردات الفاظ القرآن**. چاپ چهارم. قم: المکتبه المرتضویه لأحیاء الآثار الجعفریه.

- رجبی، فاطمه؛ مطهری، اعظم. (۱۳۹۴). «سبک‌شناسی مناظرات کلامی امام رضا (علیه‌السلام)». *پژوهش‌های اعتقادی کلامی*. سال پنجم. شماره ۱۹. صص: ۸۱-۹۸.
- رحیمی، مرتضی؛ سلیمانی، سمیه. (۱۳۹۷). «جدال احسن از دیدگاه امام رضا (علیه‌السلام)». *فرهنگ رضوی*. دوره ۶. ش ۲۴. صص: ۱۸۵-۲۱۲.
- زبیدی (حسینی)، محمد مرتضی. (۱۴۱۴ ق). *تاج العروس فی شرح القاموس*. بیروت: دار الفکر.
- شوبکلائی، مسلم. (۱۳۸۸). «نگاهی به برخی ویژگی‌های مناظره حضرت رضا (علیه‌السلام) با علمای ملل و نحل». *مربیان*. ش ۳۳. صص: ۳۳-۴۵.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۸۶). *قرآن در اسلام*. چاپ چهارم. قم: بوستان کتاب.
- _____ . (۱۳۸۷). *رسالت تشیع در دنیای امروز*. چاپ دوم. قم: دفتر نشر دفتر تبلیغات اسلامی.
- طبرانی، حافظ سلیمان. (۱۴۲۷ ق). *المعجم الکبیر*. بیروت: مکتبه ابن تیمیه.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۳۹۳). *احتجاج*. چاپ پنجم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- غفار، عبدالرسول عبدالحسن. (۱۴۱۶ ق). *الکلینی والکافی*. قم: موسسه النشر الاسلامی.
- غفاری صفت، علی اکبر؛ صانعی پور، محمدحسن. (۱۳۸۳). *دراسات فی علم الدراییه*. چاپ دوم. تهران: سمت.
- فیض کاشانی، ملا محسن. (بی‌تا). *تفسیر صافی*. تصحیح حسین اعلمی. تهران: مکتبه الصدر.
- قماش، راضیه. (۱۳۹۲). «بررسی احتجاج و مفاخره امام حسن مجتبی (علیه‌السلام) در مقابل اشقیاء». *پایان نامه کارشناسی ارشد*. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی. دانشکده علوم انسانی.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۷۶). *منتهی الامال*. تهران: مطبوعاتی حسینی.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۴۸). *اصول کافی*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اهل بیت.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۴ ق). *مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول*. چاپ دوم. تهران: مکتبه الاسلامیه.
- _____ . (۱۴۰۳ ق). *بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مدیر شانه‌چی، کاظم. (۱۳۸۶). *درایة الحدیث*. چاپ سوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۴۰۹ ق). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. ج ۳. قم: موسسه دارالهجره.
- مظفر، محمد حسن. (۱۴۲۲ ق). *دلایل الصدق لنهج الحق*. قم: موسسه آل البيت.
- مفید، محمدبن محمد. (۱۴۱۳ ق). *الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*. قم: کنگره شیخ مفید.
- نسائی، احمد بن علی. (۱۴۱۱ ق). *السنن الکبری*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- هادیان رسانی، الهه. (۱۳۹۴). «چگونگی نمود روش‌های گفتمان قرآنی در احتجاجات امام رضا (علیه‌السلام) و تفاوت آن با صناعات خمس در منطق». *فرهنگ رضوی*. دوره ۳. ش ۱۲. صص: ۱۳۸-۱۶۵.
- هاشمی، احمد. (۱۳۸۰). *جواهر البلاغه*. چاپ دوم. تهران: نشر فیض.
- هاشمی اردکانی، حسن؛ میرشاه جعفری، ابراهیم. (۱۳۸۷). «روش مناظره علمی در سیره آموزشی امامان معصوم». *تربیت اسلامی*. دوره ۳. شماره ۷. صص: ۷-۲۱.

References

- Abu al-Faraj al-Isfahani, Ali ibn Hussein. (2004 AD). *Maqatil al-Talibin*. Qom: Ganj Ma'rifat. [in Arabic]
- Bahrani, Yusuf. (No Date). *Lu'lu' al-Bahrain*, ed. Muhammad Sadiq Bahr al-Ulum. Qom: Mu'assasat Ahl al-Bayt. [in Arabic]
- _. (2001 AD). *Ghayat al-Maram wa Hujjat al-Khisam fi Ta'yeen al-Imam min Tariq al-Khas wa al-Aam*. Beirut: Mu'assasat al-Tarikh al-Arabi. [in Arabic]
- Bakari Qiri, Zainab. (2001 AD). «Debates and Arguments of the Imams on Imamate.» *Management Center of Jami'at al-Zahra Seminary*. [in Persian]
- Bukhari, Muhammad ibn Isma'il. (2001 AD). *Al-Sahih*. No Place: Dar al-Tuq al-Najat. [in Arabic]
- Esfandiari, Mostafa (Faqih). (2019 AD). «Sahifah al-Ridha' as the Manifestation of the Quran.» *Farhang-e Razavi*, Vol. 7, No. 25, pp. 93–120. [in Persian]
- Faydh Kashani, Mulla Mohsen. (n.d.). *Tafsir al-Safi*. Edited by Hussein A'lami. Tehran: Maktaba al-Sadr. [in Arabic]
- Ghfar, Abdulrasool Abdulhassan. (1995 AD). *Al-Kulayni wal-Kafi*. Qom: Islamic Publishing Institute. [in Arabic]
- Ghafari-Sifat, Ali Akbar; Sanei Pour, Mohammad Hassan. (2004 AD). *Diraasat fi 'Ilm al-Dirayah* (Second Edition). Tehran: SAMT. [in Arabic]
- Hadian Rasnani, Elaheh. (2015 AD). «The Manifestation of Quranic Discourse Methods in the Debates of Imam Reza (A.S.) and Its Difference with the Five Arts in Logic.» *Farhang-e Razavi*, Vol. 3, No. 12, pp. 138–165. [in Persian]
- Haji Hossein Bendkar, Maryam. (2014 AD). «The Analysis of Imam Hassan's (a.s) Debate with Mu'awiyah on Imamate from the Perspective of Quran and Hadith.» Master's Thesis, *Islamic Azad University, Tehran Central Branch, Faculty of Literature and Humanities*. [in Persian]
- Hajizadeh, Yadollah. (2016 AD). «The Explicit Debates and Arguments of the Infallible Imams in Proving Imam Ali's (a.s) Successorship, with a Focus on Hadith al-Ghadir.» *7th International Conference on the Doctrine of Ghadir*, Tehran: Islamic Sciences and Culture Research Center. [in Persian]
- Hashemi, Ahmad. (2001 AD). *Jawahir al-Balagha* (Second Edition). Tehran: Faiz Publishing. [in Persian]
- Hashemi Ardakani, Hassan; Mirshah Jafari, Ebrahim. (2008 AD). «The Method of Scientific Debate in the Educational Conduct of the Infallible Imams.» *Tarbiat-e Islami (Islamic Education)*, Vol. 3, No. 7, pp. [missing page numbers]. [in Persian]
- Holy Quran
- Hur Amili, Muhammad ibn Hassan. (1997 AD). *Al-Fusul al-Muhimmah fi Usul al-'A'imma*. Qom: Imam Reza Institute for Islamic Studies. [in Arabic]
- Ibn Athir, Izz al-Din Abu al-Hasan. (1939 AD). *Al-Kamil fi al-Tarikh*, Vol. 4. Beirut: Dar Sader - Dar Beirut. [in Arabic]
- Ibn Faris, Ahmad ibn Zakariya. (2001 AD). *Mu'jam Maqayis al-Lughah*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Arabic]

Ibn Maṣsum (Madani), Ali Khan ibn Muhammad. (1968 AD). *Anwar al-Rabiḥ fi al-Anwaḥ al-Badiḥ*. Najaf Ashraf: Matbaʿat al-Nuṣman. [in Arabic]

Ibn Rashiḳ, Hassan. (1972 AD). *Al-Umdah*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Arabic]

Ibn Shahr Ashub (Mazandarani), Muhammad ibn Ali. (1991 AD). *Manaqib Aal Ali ibn Abi Talib*. Beirut: Dar al-Adwa. [in Arabic]

Jahiz, Amr. (1932 AD). *Al-Bayan wa al-Tabyin*. Cairo: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Arabic]

Jawhari, Ismail ibn Hammad. (2008 AD). *Taj al-Lughah wa Sihah al-Arabiyyah*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Arabic]

Jurjani, Ali ibn Muhammad. (1984 AD). *Al-Taṣrifat*, Vol. 1. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [in Arabic]

Khomeini, Ruhollah. (1998a AD). *The Perfect Human in the View of Imam Khomeini*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Persian]

_____. (1998b AD). *Explanation of the Hadith of the Soldiers of Intellect and Ignorance*, 3rd Edition. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Persian]

Kulayni, Muhammad ibn Yaḳub. (1969 AD). *Usul al-Kafi*. Tehran: Office for the Publication of Ahl al-Bayt Culture. [in Persian and Arabic]

Majlisi, Muhammad Baqir. (1404 AH). *Mir'at al-Uqul fi Sharh Akhbar Al al-Rasul* (Second Edition). Tehran: Maktaba al-Islamiyyah. _____. (1982 AD). *Bihar al-Anwar al-Jami'a li-Durar Akhbar al-A'imma al-Athar*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Arabic]

Mas'udi, Ali ibn Hussain. (1988 AD). *Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawhar*, Vol. 3. Qom: Dar al-Hijra Institute. [in Arabic]

Modir Shanehchi, Kazem. (2007 AD). *Dirayat al-Hadith* (Third Edition). Qom: Islamic Publishing Office. [in Persian]

Muzaffar, Muhammad Hassan. (2001 AD). *Dalail al-Sidq*. Qom: Al al-Bayt Institute. [in Arabic]

Mufid, Muhammad ibn Muhammad. (1992 AD). *Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah ʿala al-ʿIbad*. Qom: Shaykh Mufid Congress. [in Arabic]

Nahj al-Balagha

Nasa'i, Ahmad ibn Ali. (1990 AD). *Al-Sunan al-Kubra*. Beirut: Dar al-Kutub al-ḥadīth. [in Arabic]

Qumashi, Raziḳ. (2013 AD). «An Examination of the Debate and Pride of Imam Hasan Muḥtaba (A.S.) against the Enemies.» Master's Thesis. *Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Faculty of Humanities*. [in Persian]

Qummi, Sheikh Abbas. (1997 AD). *Muntaha al-Amal*. Tehran: Hosseini Publications. [in Persian]

Raghib Isfahani, Hussein ibn Muhammad. (2008 AD). *Mufradat Alfaz al-Quran*, 4th Edition. Qom: Al-Maktabah al-Murtazawiyah li-Ihya al-Athar al-Ja'fariyah. [in Arabic]

Rahimi, Morteza; Soleimani, Somayeh. (2018 AD). «The Best Debate from the Viewpoint of Imam Ridha (a.s.)» *Farhang-e Razavi*, Vol. 6, No. 24, pp. 185–212. [in Persian]

Rajabi, Fatemeh; Motahari, Azam. (2015 AD). «A Stylistic Analysis of Imam Ridha's (a.s.)

Theological Debates.» *Research on Islamic Theology*, Vol. 5, No. 19, pp. 81–98. [in Persian]
Shubaklayi, Muslim. (2009 AD). «A Glimpse into Some Features of Imam Ridha's (a.s) Debate with Scholars of Nations and Sects.» *Murabbiyan*, No. 33, pp.

